

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ МЕСТОИМЕННИТЕ КЛИТИКИ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Цветана Димитрова

Резюме. Студията представя някои тенденции в синтактичното поведение на местоименните клитики в контекста на историческото развитие на българския език (върху данни от най-ранните ръкописи до текстове от XVII в.). Акцентът е върху словореда им в изречението и/или във фразата, включително в рамките на групата на клитиките и спрямо други клитики, и позициите им (приглаголна и/или втора изреченска или фразова позиция). Наблюденията са предимно върху данни от корпуси, които включват текстове от различни периоди от развитието на българския език.

Abstract. The paper offers an overview of the data in the context of certain trends in the syntactic behavior of some pronominal clitics and their evolvement in the history of Bulgarian language (from the earliest manuscripts until XVII c.), with a focus on their placement in the clause and in the phrase and within the clitic cluster and in relation to other clitics and their position (pre- and post-verbal and/or second clausal). The data observed cover excerpts from a set of corpora which contain texts from different periods of the history of Bulgarian language.

Keywords: clitics, second position clitics, Old Church Slavonic, Old Bulgarian, middle Bulgarian, historical change

1. Въведение

Клитиките са елементи, които са зависими прозодично (прозодично слаби) и/или синтактично от предходните или следходните думи (които се определят като прозодично силни) и споделят характеристики, типични и за афиксите, и за независимите думи (Андерсън 1992, 2005). В традиционната граматика класификацията на прозодично слабите елементи е ориентирана с оглед на позицията и отношението им спрямо прозодично силните елементи, от които зависят, като се прави разграничение между енклитиките (които са зависими от предходния прозодично силен елемент) и проклитиките (които

са зависими от следходния прозодично силен елемент). В същото време трябва да се държи сметка, че едни и същи елементи могат да са както проклитики, така и енклитики.

Една от общите черти на клитичните елементи, извеждани в повечето изследвания върху клитиките в езиковедската литература, е подобното им поведение в рамките на по-големите синтактични единици – според т.нар. Закон на Вакернагел, формулиран въз основа на наблюденията на Якоб Вакернагел (1892/2010) върху старогръцки, латински и санскрит, в индоевропейските езици клитиките (включително образуващите т.нар. клитична група, в която влизат повече от една клитика – *Иван му я даде книгата*) се появяват непосредствено след първата дума в изречението (независимо от синтактичната функция на първата дума или на клитичния елемент).

Според хипотезите в езиковедската литература клитичност се наблюдава при онези елементи в изречението и/или фразата, които имат гранично поведение между афикси, клитики и самостоятелни думи (Зуики 1985). Клитични могат да бъдат думи, които принадлежат към различни части на речта (частици, местоимения, глаголи) и които изпълняват различни синтактични функции. В този смисъл клитичността е едновременно прозодично и морфосинтактично явление.

Българският език притежава сложна система от клитики: прякообектни (винителни) местоименни клитики (*ме, те, го, я, ни, ви, ги*), непрякообектни (дателни) местоименни клитики (*ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*), притежателни местоименни клитики (чиито форми в съвременния български език съвпадат с тези на непрякообектните клитики), формите на глагола *съм*, частицата за образуване на бъдеще време (*ще*), винителната и дателната възвратноместоименна клитика (съответно *се* и *си*), въпросителната клитика (*ли*). В развитието до съвременното състояние на системата обаче много от тези елементи са претърпели различни промени. В старобългарския период функцията на третолично местоимение се изпълнява от форми на показателните местоимения, към които се е числяло и т.нар. анафорично местоимение, чиито форми за косвените падежи се употребяват като съответните падежни форми на личното местоимение – доста рано в среднобългарския период тези форми се съкращават (ѣмоу става моу; ѣго – го; и т.н.) (вж. Мирчев 1963, 162–166; Дуриданов, ред. 1999, 227–242; Иванчев 1980), като влияние оказва и синкретизмът на родително-винителните форми. Кратките форми на притежателното местоимение пък се развиват в резултат на процесите, свързани с родително-дателния синкретизъм. Някои форми на личното местоимение (*мѧ, тѧ*) и на възвратното местоимение (*сѧ*) не са били клитични в старобългарския период (Вечерка 1989, 42). Частицата за образуване на бъдеще време *ще* има дълъг развой от спомагателния глагол за образуване на сложните форми за бъдеще време в старобългарски *хотѣти* (3 л. ед.ч. *хощѣтъ*). От своя страна, показателните местоимения (най-често формите на местоименията *съ* и *тъ*, по-рядко на *онъ*) в определени позиции, които биха могли да се анализират като кли-

тични, са продължили развитието си, за да се превърнат в членни морфемии (вж. Димитрова-Вълчанова, Вълчанов 2011; Гълъбов 1950).

Настоящата статия ще очертае само част от тенденциите в поведението – появите в определени позиции – в старобългарски и в среднобългарски на някои местоименни форми, анализирани като клитични (сред тях са кратките винителни форми на анафоричното местоимение – *и*, *ѿж*, *ѿа*, и кратките дателни форми на личното местоимение *ми*, *ти*). Данните за старобългарски са наблюдавани по корпуса TOROT на Университета в Тромсьо (анотираните текстове от Марийското евангелие (Мар.) – по изданието на Ягич (1883) – и Супрасълския сборник (Супр.), без неанотирания текст на Зографското евангелие (Зогр.) – по изданието на Ягич (1879). Разночетенията и някои примери са изведени и от данните, включени в корпуса TITUS (в който влизат отново Супрасълският сборник и Марийското евангелие, както и Зографското евангелие, Асеманиевото евангелие (Асем.), Савината книга (Сав.) – евангелските текстове са паралелни и могат да се наблюдават и сравняват разночетенията). По текстовете, предоставени в рамките на Историческия корпус на българския език на Софийския университет (Тотоманова 2012; Тотоманова, Ганева 2014)¹, са изведени данни за среднобългарския период – според Троянската притча (Троян.), Манасиевата хроника (Ман.) и Германовия сборник (Герм.) – и за новобългарския период – по Троянския дамаскин (ТД) и Ловешкия дамаскин (ЛД).

2. Теоретична рамка – общи положения

Зуики (1977; 1985) и Зуики, Пулъм (1983) разделят клитиките на „прости“ и „специални“. Първите са фонологично и прозодично зависими елементи, които се появяват вместо пълните си съответствия (такива например са съкратените форми на спомагателните глаголи в английски). Т.нар. специални клитики, освен прозодично, са и морфосинтактично зависими и не се реализират само в позициите, в които могат да се появят пълните им съответствия (вж. Тишева 2001).

Зуики (1985) различава клитики, афикси и самостоятелни думи. Афиксални са тези елементи, които избират елемента, от който зависят (което означава, че определени афикси се появяват след определени класове думи – например членната морфема в съвременния български език се появява след съществителни, прилагателни и причастия във функция на прилагателни, но не и след глаголни форми), докато клитиките, от своя страна, могат да се появяват след различни елементи. Затова клитиката и прозодично силната дума, от която тя зависи, се приемат за самостоятелни, докато за афиксите и ле-

¹ Базите данни са достъпни онлайн: TOROT (https://nestor.uit.no/users/sign_in), TITUS (<http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/framee.htm?/index.htm>), Исторически корпус на българския език (<http://histdict.uni-sofia.bg/>).

ксикалната основа се приема, че образуват една дума. Клитиките (за разлика от афиксите и независимите думи) могат да са част от т.нар. клитична група заедно с други клитики.

Приема се, че историческото развитие на клитичните елементи е пример за граматикализация и върви по линията: самостоятелна дума (лексикален елемент) > (изреченска/специална) клитика > афикс (лексикална клитика) (вж. Клаванс 1995; според (Димитрова-Вълчанова, Вълчанов 2011) това е посоката на развой и на членната морфема в българския език – от показателно местоимение към показателно местоимение в клитични позиции до морфема).

Приема се още, че елементите, определяни като клитики, се подчиняват на две ограничения. Според Закона на Тоблер-Мусафия (изведен за клитиките в романските езици, вж. Тоблер 1875; Мусафия 1888) клитиките не могат да заемат първа позиция в изречението. Според Закона на Вакернагел в индоевропейските езици клитиките се намират след първата дума в (простото) изречение (това е т.нар. втора Вакернагелова позиция). Вакернагел има предвид именно първата дума в изречението – в смисъла на първата прозодично силна дума, а не на първия синтактичен конституент, каквито са някои от по-късните тълкувания на Закона (включително в рамките на анализа на характера на първата позиция и клитиките, които се намират във втора позиция в рамките на друга синтактична група – например на нивото на фразата – вж. Андерсън 2005).

В езиковедската литература са изказани няколко хипотези за мястото на генериране на клитиките в изречението в български (вж. Тишева 2001). Според първата група местоименните клитики в изречението се генерират вдясно от глагола, тоест след глагола, а словоредът им вляво от глагола се получава чрез преместване, ако няма изреченска граница (Хауге 1976), тоест клитиките в (простото) изречение в български са прилаголни.

Според втората група хипотези клитиките в български се генерират в т.нар. втора позиция (Димитрова-Вълчанова 1995, 1998), а когато са вляво от глагола, ги предхожда не отделен самостоятелен елемент, а т.нар. възел FRONT, който е в спецификаторната позиция (напр. в *Съвсем скоро и тя му каза да си върви*). В рамките на този анализ втората позиция е първата позиция след спецификаторната.

Според някои автори обаче е възможно клитиките да се генерират в различни позиции. Робъртс (2010, 73–75), чийто анализ следва Минималистката програма (вж. Чомски 1998), посочва, че в някои езици (вероятно и в български) клитиките могат да се появят или в *S*, т.е. в опората на фазата *CP* (*CP* и *vP* са двете „минимални“ фази в изречението) – като *D* (независими елементи), или на границата (*edge*) на *vP*, където се генерират клитиките, които са зависими от глагола. Според Робъртс (2010, 73–75) тази им (гранична) позиция им позволява в хода на историческото си развитие да преминат от *S* във *v*, т.е. от независими да се превърнат в зависими (от глагола) елементи. За развитието

на клитиките в български подобна теория предлага Панчева (2005), според която развоят на клитиките в историческото развитие на български е свързан с реорганизацията на изреченската структура и върви в посока от елементи в постглаголна позиция към елементи във втора позиция до приглаголни (в съвременния български книжовен език).

В настоящата студия ще разгледаме елементите, които смятаме за клитични, като поведение в рамките на изречението (и фразата) и спрямо съседните им конституенти, включително: в (простото) изречение и/или във фразата; спрямо предходната дума (дали проявяват ниска селективност по отношение на предходната дума); в рамките на клитичната група. Обзорът на поведението на тези елементи позволява да допуснем, че отпадането на изреченските (дискурсните) клитики (*во*, *же*) в историята на езика – които в текстовете се срещат в очакваната втора позиция (подобно на съответните елементи в гръцките източници) – вероятно е повлияно от появата на нови клитични елементи (прякообектни и непрякообектни местоименни клитики). Друг фактор, често посочван от езиковедите, е граматикализацията на определителния член, който вероятно преминава през фаза на клитичност. Този процес (и взаимодействието между притежателността и определеността) няма да бъде засегнат в рамките на настоящата студия (за повече подробности, вж. Младенова 2007), но все пак трябва да се отбележи, че наблюденията върху ранните текстове показват, че в рамките на именната фраза притежателното местоимение, притежателното прилагателно и кратките дателни форми на личното и анафоричното местоимение не се срещат заедно с формите на показателните местоимения в модификаторна функция – особено в конструкциите, в които формите на показателните местоимения са във втора позиция в именната фраза и могат да се интерпретират като „определителен член в развитие“ (emerging article или article-on-the-rise по Димитрова-Вълчанова, Вълчанов 2011; Димитрова 2008).

3. Изреченски (дискурсни) клитики (*же*, *во*)

В старобългарските текстове, които разглеждаме, изреченските (дискурсни) клитики *же* (частица, която служи за отбелязване на фокуса на изказването) и *во* се появяват преимуществено във втора позиция и в (простото) изречение, и във фразата (включително ако първият прозодично силен конституент на фразата е първи и в изречението – в (1)² двете дискурсни клитики се появяват след модификатора в именната фраза – показателно местоимение в (1a), прилагателно в (1б) и квантификатор в (1в), като трябва да се

² Появата на *же* във втора позиция във фразата е свързана с определена зависимост и от вида на модификаторите и съответните характеристики на референта, но това е въпрос, който ще бъде засегнат на друго място.

отбележи липсата на точни съответствия в посочените за аналогични гръцки конструкции³, в които съответните (дискурсни) елементи отново са във втора позиция, но конституентите в първа позиция са различни – вж. (1в).

- (1) а. Вѣтъ тѣ же день ишедѣ ѿсѣ из домоу (Мат. 13:1, Мар.)
 Вѣтъ тѣжде днь 'ишедѣ ѿсѣ из домоу (Мат. 13:1, Зогра.)
 Ἐν δὲ τῇ ἡμέρᾳ ἐκεῖνῃ ἐξελθὼν ὁ Ἰησοῦς
 ἀπὸ τῆς οἰκίας (Скривенер 1894)
- б. Сѣтъи же пагѣтъ отъвѣштавѣ рече.
 Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Παῦλος εἶπεν.
 (Супр. 1, 4г, 13)
- в. Ѡтъ многоуихѣ во мжкѣ. не можааѣста
 ѿ глаголати. (Супр. 7, 58v, 12–13)
 ἀπὸ γὰρ τῶν πολλῶν βασάνων οὐδὲ λαλεῖν ἴσχυον

Същевременно не бива да се забравя, че *же* и *во* изпълняват служба и на словообразователни елементи – тоест играят роля и при словообразуването на други думи и се държат и като афиксални (вж. например разночетенето с промяна на формата на показателното местоимение в *тѣжде* от Зографското евангелие в (1а): *же* се добавя към формите на анафоричното местоимение в съответния падеж, род и число, за да образува относителни местоимения (*иже*, *егоже*, *имѣже* и т.н.), както и при образуването на съюзни наречия (*донъдеже*, *идеже* и др.); а *во* се появява като словообразователен елемент в *ико*, *неко* и др.

В рамките на клитичната група и двете предхождат винителните местоименни форми (както е илюстрирано в (2а), където разночетенето избягва кратката форма на местоимението и не предава точно текста), кратките дателни форми на личното местоимение (2б, г) и краткото рефлексивно *сѧ* – (2в). В примерните съответствия от гръцки липсват съответните елементи – в (2а) и (2в) липсват съответно анафоричното и възвратното местоимение; докато дателното местоимение *σοι* в (2б) – което според Вакернагел и според Вечерка е клитика в гръцки – има паралел и в старобългарския текст в Марийското и в Зографското евангелие.

³ Гръцките конструкции, които са приведени в статията, следват изданието на гръцкия текст на Новия Завет по изданията на Нестле (1904) – разночетенията, ако има такива, са дадени по (Скривенер 1894). Гръцките съответствия на примерите от Супрасълския сборник следват изданието на Заимов и Капалдо (1982, 1983) и дигиталното издание, подготвено от Дейвид Бирнбаум и Анисава Милтенова и достъпно на адрес: <<http://suprasliensis.obdurodon.org/>>. Приложими са уговорките за несигурния характер на съответния гръцки текст, както и че не може да се твърди, че посочените примери са оригиналните съответствия на преводния старобългарски текст – илюстрирано и от немалкото разночетения.

(2) а. прѣддддлтъ во и ѡзыкомъ.

(Лук. 18:32, Мар.; прѣддддлтъ
во вы ѡзыкомъ Зогр.)

παραδοθήσεται γὰρ τοῖς ἔθνεσιν

б. оунѣе во ти естѣ да погыветѣ единѣ
оудѣ твоихѣ.

(Мат. 5:29, Мар., Зогр.)

συμφέρει γὰρ σοι ἵνα ἀπόληται ἐν τῶν
μελῶν σου

в. храните же сѡ отѣ кваса фариенска
и садукенска.

(Мат. 16:11, Мар., Зогр.)

προσέχετε δὲ ἀπὸ τῆς ζύμης τῶν
Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων.

г. Дадите же ни на нѣ власть.

(Супр. 3, 14г, 21)

Δότε δέ μοι τούτου τὴν ἐξουσίαν

В предишна статия върху дискурсите клитики във втора позиция в историята на българския език (Димитрова, Бояджиев 2014) са проследени някои тенденции като промяната на значението на елементите и разпределението на срещанията им в текстове от среднобългарския период. Оказва се, че честотата на срещанията им в някои текстове е много по-ниска – в Троянската притча например же се среща едва 9 пъти, а во – 7 пъти; докато в Манасиевата хроника и в Германовия сборник срещанията са много повече⁴. В случаите, в които се срещат, втората им позиция в изречението се запазва, включително: след модификатора в именната фраза – (3а) и (5б) – като в последния пример во следва к-дума; преди показателното местоимение – (4б); преди възвратното винително местоимение – (4в); преди кратката форма на спомагателния глагол (ε вместо по-ранната пълна форма естѣ) – (4г); както и преди дателната местоименна клитика – (3в) и (5в).

(3) а. Таковое же селеніе красно насадивъ

(Ман.)

б. Показаніе же свѣтлости его и великолѣпнню
златыи же и ч(ь)стныи въ ц(а)рскыихъ
двороухъ домѣ Zc(т*)

(Ман.)

в. Нинѣ же ти илѣнїа и женѣ сиж не дамъ

(Ман.)

(4) а. Тронлоушь же кралъ роди Прѣгалоуша кралѣ.

(Троян.)

б. Сльїшав же се Яцилешъ, шедъ

(Троян.)

в. И разгнѣвав же сѡ Ягменъ ц(а)ръ

(Троян.)

г. зане во ε похраберъ ѿ тебе

(Троян.)

⁴ Примерите са екскерпирани от Историческия корпус на българския език (<http://histdict.uni-sofia.bg/>). Потребителите могат да търсят срещанията на определени поредици от символи чрез просто търсене в браузър на страницата на съответните текстове от корпуса.

- (5) а. дѣла же блага не стѣжат. (Герм., 203а, 4)
 б. каа во полѣза постити са глѣмѣ. (Герм., 203а, 4)
 в. что во ми е брѣнѣное се тѣбло, (Герм., 19а, 20)

В Троянския дамаскин (ТД) и в Ловешкия дамаскин (ЛВ) не са регистрирани нито же, нито во. Както е известно, тези клитики отпадат в историята на българския език (включително и като словообразователен елемент), като в същото време се увеличават броят и употребите на местоименните клитики, които ще разгледаме по-нататък в студията.

4. Винителни местоименни клитики

Кратките винителни форми на анафоричното местоимение се появяват в различни позиции в текстовете (за разлика от же и во, които са само във втора позиция), макар че анализът на данните от корпуса на TOROT показва тенденция и винителните клитики да се появяват във втора изреченска позиция (около 70 % от срещанията) – вж. (6) съответно: след к-дума/фраза – (6а); след комплементизатор – (6б), включително след относително местоимение – (6в). В същото време обаче те често се появяват и вдясно, след глагола.

- (6) а. по чѣто ѡ трѡуждаатѣ. (Марк. 14:6, Мар., Зогр.)
 τί αὐτῆ κόπους παρέχετε
- б. ѡ отѣ толи искаше подѡвѣна врѣмени. (Мат. 26:16, Мар., Зогр., Асем., Сав.)
 да и прѣдастѣ
 καὶ ἀπὸ τότε ἐζήτη εὐκαιρίαν ἵνα
 αὐτὸν παραδῶ.
- в. ниѡда симѡнѣ ѡскарнѡтѣскѣ. ѡже
 и хотѣкаше прѣдати (Йо. 12:4, Мар., Зогр., Сав.)
 ѡже хотѣаше прѣдати ѡ
 (λέγει δὲ) Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης
 (εἰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ,) ὁ μέλλον
 αὐτὸν παραδιδόναι (Йо. 12:4, Асем.)
- г. ѡ азѣ вамѣ прѣдамѣ и. (Мат. 26:15, Мар., Зогр. Асем. Сав.)
 καγὼ ὑμῖν παραδώσω αὐτόν;

В рамките на клитичната група винителните клитики се появяват след дискурсните – вж. (2а). Същевременно във всички тези позиции винителните клитики са едновременно и в приглаголна позиция – независимо дали са преди глагола (6а,б,в), или след глагола – възможно е да се появят и в последна позиция в изречението, но след глагола – вж. (6г) и разночетенето в (6в).

В същото време, ако действително клитиките в някакъв етап от историческото развитие на българския език са се подчинявали на Закона на Вакерна-

б. *ѡже аште єдино такоуѡхъ отрочаѡтъ.
приметъ въ ѡма мое. ма приметъ.
᾽Ος ἂν ἐν τῶν τοιοῦτων παιδίων δέξεται
ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἐμὲ δέχεται*

(Марк. 9:37, Мар.,
Зогр., Асем.)

Роля в клитизацията на тези форми играе и появата и развитието на дългите винително-родителни форми – *мене, тебе, себе*, които подкрепят дефункционализацията на кратките *ма, та, са*, които се изместват към позиции, характерни за *ми, ти, си* – неударени и енклитични (Вечерка 1989).

В тази студия са очертани само няколко по-интересни тенденции в текста на Троянската притча (вж. Кръпова, Димитрова 2015), където кратките винителни форми на личното местоимение вече се срещат предимно във втора позиция – след комплементизатор в (9а) и след глагол в първа позиция в (9б, г).

- (9) а. да *та* *любовиа* *иматъ* *довръж* г(оспо)ждж (Троян.)
б. и *нинѣ* *ти* *говора* и *мола* *та* (Троян.)
в. *не* *може* *го* *вѡрѣсти*, *нж* *ѡвѣже* *въ* *Трож*. (Троян.)
г. и *отла* *во* *го* *азъ*, *ѡнакшь*. (Троян.)

Развоят на формите на анафоричното местоимение е показателен за настъпващите промени в системата. Още в старобългарските текстове се наблюдава редуване в един и същи контекст на формата за винителен падеж *и* и родително-винителната форма *ѡго*. В Троянската притча се среща и формата *го*, а *ѡго* и *го* са в следното разпределение: *ѡго* – пряко допълнение – в 30 случая; местоимение, изразяващо притежание – в 11, предимно в постпозиция; *го* – само пряко допълнение (с едно изключение) – в 16 случая. В същото време местоименното прилагателно *ѡговъ* изразява притежание (в 13 случая е в постпозиция спрямо името, чийто модификатор е, в 6 случая е в препозиция, като в един пример е в рамките на разширена именна фраза: квантификатор > *ѡговъ* > съществително име). Изразяващите притежание *ѡго* и *ѡговъ* се срещат в един и същи контекст, дори в съседни фрази. В клитичната група *го* запазва позицията на местоимението непряко допълнение след *во*.

В Троянския дамаскин и в Ловешкия дамаскин (вж. изданието на текста от Младенова, Велчева 2013) позицията на винителните клитики следва очертаните по-рано тенденции – в приглаголна позиция – вж. *ме* в (10а) и (10б), както и *ма* (10з), *те* в (10в), *го* в (10г-ж) (10й-л). Формите *го*, *гы* трайно са се настанили в третоличната парадигма (срв. *гы* – 237 срещания; *ихъ* – 5 срещания в Троянския дамаскин).

- (10) а. *ѡсегá* *ты́* *мé* *настави*. (ГД)
б. *сѣсъ* *тóга* *висеръ* *просвѣти* *мé* *въ*. (ГД)
в. *затовá* *сегá* *ны́е* *слáвим'* *те* и *влгодáрим'* *тé*. (ГД)

Г. и да го заведе въ мѣка.	(ТД)
Д. да го не идѣтъ влѣци.	(ТД)
Е. ако ти артіеѡва ѿ іденіето дай го	(ТД)
Ж. двѣ години го искаха.	(ТД)
З. Оти_ма не_послашахѣ	(ЛД)
И. щото_го зове антихристѣ.	(ЛД)
Й. сиучките това_го молаха.	(ЛД)
К. че_го влачаха аглы сръдѣти чеврѣсто	(ЛД)
Л. и_потопиха_го в_рѣкѣта огненѣ	(ЛД)

Позицията на местоименните клитики е приглаголна и въпреки появата им във втора изреченска позиция и преди глагола, когато в първа позиция се появи различен конституент, има и случаи, в които остават в следглаголна позиция. В същото време обаче отрицателната частица ги разделя от глагола – вж. (10д) и (10з) (за разлика от съвременния български – *Защото не ме послушахте*; но разг. *Защото ме не послушахте*), което може да сигнализира както за неизвървян преход до приглаголна позиция, така и да даде основания за по-подробно разглеждане на особеностите на втората позиция в изречението и механизмите на нейното запълване.

5. Дателни местоименни клитики

Вечерка (1989, 42; вж. у Вакернагел 2009, 496 и бел. 8, за енклитиките в старогръцки и в други индоевропейски езици) посочва, че кратките дателни форми на личното местоимение (*ми* и *ти*) са клитични в старобългарски, като, подобно на винителните местоименни клитики, се срещат често във втора позиция в изречението, но и близо до глагола, като дори предшестват възвратното *са* – като в (11а), а в (11д) групата от дателната клитика *ми* и краткото възвратно местоимение *са* отново се появява във втора позиция, след комплементизатора и преди глагола. Дателните местоименни клитики предшестват винителните – (11б) – в словореден модел, типичен за клитиките в славянските езици (вж. Франкс, Кинг 2000), но следват дискурсните клитики (вж. (1б)).

(11) а. след глагола в подчинено изречение

древле же повели отърѣшти *ми са*.

(Лук. 9:61, Мар.,
Асем., Зогр.)

иже сѣтѣ въ домоу ...

πρῶτον δὲ ἐπίτρεψόν *μοι* ἀποτάξασθαι τοῖς εἰς
τὸν οἶκόν μου.

б. след глагола и преди краткото винително местоимение

приведѣте *ми* и сѣмо.

(Мат. 17:17,

Мар., Асем., Сав.)

φέρете *μοι αὐτὸν* ᾧδε.

- в. след топикализирана фраза
 Ἰη πάτερ τάλαντῶν **ми** εἰσι πρῆδαι.
 (Мат. 25:20, Мар., Зогр., Асем., Сав.)
 Κύριε, πέντε τάλαντά **μοι** παρέδωκας.
- г. след комплементизатор
 ρῆτσι οὐβο εἰ да **ми** поможетъ.
 (Лук. 10:40, Мар., Зогр., Асем., Сав.)
 εἶπε οὖν αὐτῇ ἵνα **μοι** συναντιλάβηται.
- д. след комплементизатор и преди сλ + V
 аште **ми** сλ ключитъ съ токовиж оушьрѣти.
 (Мат. 26:35, Мар., Зогр., Сав.)
 ἄψи ключитъ **ми** сλ съ токовӣ
 (Мат. 26:35, Асем.)
 Καὶν δέη **με** σὺν σοὶ ἀποθανεῖν,
- е. след к-дума и преди V
 ι кто **ти** дастъ область снж да си твориши. (Марк. 11:28, Мар., Зогр.)
 ἢ τίς **σοι** ἔδωκεν τὴν ἐξουσίαν ταύτην ἵνα
 ταῦτα ποιῆς;
- ж. след к-дума + V с разночетене к-дума + дателна клитика + V
 что хоштете **ми** дати. ι азъ вамъ прѣдамѣ и. (Мат. 26:15, Мар., Зогр.)
 чьто **ми** хоштете дати *ι* ἢ азъ вамъ
 прѣдамъ{*ι*} *ἢ* (Мат. 26:15, Асем.)
 что **ми** дасте *ι* азъ вамъ прѣдамъ *ι* (Мат. 26:15, Сав.)
 Τί θέλετέ **μοι** δοῦναι ἀγὼ ὑμῖν
 παραδώσω **αὐτόν**;

Дателните клитики често стоят след комплементизатор (включително к-дума – (11ε) и *да* – (11г)). Показателни са примерите с разночетения, които показват тенденция кратките дателни местоименни форми да се стремят към втората позиция в изречението – като във втория пример в (11ж) от Асеманиевото евангелие.

Интересни са т.нар. конструкции с „външен“ притежател, разгледани у Кръпова, Димитрова (2015, вж. Минчева 1964), в които краткото лично дателно местоимение се появява в изреченска позиция (и преди съществителното име, чийто модификатор е) в конструкции с бенефактивни/малефактивни глаголи и имена за неотчуждаема собственост – част на тялото, роднинска връзка, качество).

- (12) а. нѣсмъ достоинъ да **ми** подъ кровъ вълѣзѣши. (Мат. 8:8, Сав.)
 нѣсмъ достоинъ да въ домъ мои вънидеши (Мат. 8:8, Мар., Зогр., Асем.)
 οὐκ εἰμι ἰκανὸς ἵνα **μου** [υπο τὴν στέγην] εἰσέλθης

б. не вѣгы оумрълѣ *ми* братѣ· (Супр. 26, 153v, 24-25)
οὐκ ἄν ἀπέθανέ *μου* ὁ ἀδελφός.

в. а ви вѣылѣ съде не вѣгы *ми* оумрълѣ братѣ· (Супр. 26, 154r, 22)
οὐκ ἄν *μου* ἀπέθανεν ὁ ἀδελφός.

Кратките дателни форми на личното местоимение, изразяващи притежание в именната фраза, се срещат във втора фразова позиция, която се отличава най-ясно в именни фрази с модификатор и опора, като (13б) – тази втора позиция е именно позицията, в която показателните местоимения се анализират като определителен член в развитие (вж. Димитрова-Вълчанова, Вълчанов 2011) и в която двата елемента – краткото дателно местоимение и показателното местоимение – не се срещат заедно.

(13) а. и̇ плодѣ ѿа сладѣкъ вѣ грѣтани *ми*· (Супр. 30, 177r, 24-25)
καὶ γλυκὺς αὐτοῦ ὁ καρπὸς ἐν τῷ λάρυγγί *μου*.

б. и в првое *ти* впрашание якоже (Супр. 15, 89r, 26-27)
καὶ ἐκ τῶν протέρων *σου* ἐπερωτήσεων [ἔγνως]

Кратките дателни форми на анафоричното местоимение (*емоу*, *еи*, *имѣ* и т.н.) все още не са клитики, но данните показват тенденция те също да се стремят към втора позиция (ок. 60 % от примерите в разглеждания корпус в TOROT):

(14) і съкроушѣши алавастрѣ вѣзлиѣ (Марк. 14:3, Мар.,
емоу на главѣ. Зопр.)
συντρίψασα τὴν ἀλάβαστρον κατέχεεν
αὐτοῦ τῆς κεφαλῆς.

Мирчев (1963, 165) посочва, че още в старобългарски се появява тенденция за съкращаване на *емоу* до *моу*, редом с появата на (дългите) форми с епентетично *н*- след предлози (*немоу*, *неи* и т.н.).

В среднобългарския период дателните местоименни клитики *ми* и *ти* се срещат във втора позиция, но по-интересно е развитието на дателните форми на анафоричното местоимение. В Троянската притча – примерите в (15) – формата *емоу* се появява само като непряко допълнение – в 28 случая, докато *моу* се появява в конструкции с двойнозависима интерпретация – в 5 случая. В клитичната група *моу* отново стои пред рефлексивното *са*.

(15) а. да *ти* дамѣ добрѣа любовѣ, (Троян.)
б. Допоустѣ *ми* онаквози орѣжѣе, каквото *ми* вѣ
и прѣжде дала. (Троян.)
в. и нинѣ *ти* говорѣ и мола тѣ (Троян.)
г. Доколѣ *ми* не вѣдет' дѣщи Ягалиена ц(а)рѣ Цветѣтаны (Троян.)
д. да *моу* вѣдетѣ имѣ Илионѣ градѣ. (Троян.)
е. і оуҳѣти *моу* с(ѣ)на (Троян.)
ж. понеже драго *моу* вѣше ловити (Троян.)

В Троянския дамаскин разпределението на местоименните клитики се доближава все повече до засвидетелстваното състояние в съвременния език – дателната клитика стои пред винителната – (16а) и (16е), дателното местоимение, изразяващо притежание, е във втора позиция в именната фраза – (16б), но при изразяване на непряко допълнение може да се появи пред глагола, ако преди това има друг изреченски конституент – в (16в), (16г).

- (16) а. да́й мѣ го комиѣто є.
 б. а́ко и дѣцѣта мѣ оумрътъ, или́ женá мѣ
 в. Остави́ го да мѣ съди бѣ, а ты́ да мѣ не ѿвѣраѣшь,
 г. та мѣ дѣмá насрѣца,
 д. и стори́л мѣ си метáнїе.
 е. и оста́ви си го на очѣте и на срѣѣто,
 ж. и оже́ни си́ и вѣрота дѣщера и даде́ ѿ прикѣл

Подобна е картината и в Ловешкия дамаскин, където дателната клитика предхожда възвратната частица се – вж. (17а, б-е), и винителната клитика – вж. (17в). Местоименните клитики в изданието на текста (Младенова, Велчева 2013) са отбелязани като образуващи една прозодична дума заедно с думата – предходна – от която зависят (включително ако тя е да-комплементизатор – (17а), к-комплементизатор – (17е).

- (17) а. ѿ си́чките щѣтъ да_пѣндатъ каи́то не́го , да_мѣ_се мо́латъ да_ѿмѣ стáне ца́р'.
 б. ѿ_гледа́х'_го догдѣ́_мѣ_се ѿкѣснаха́ та_паднѣ́ха о́нѣа кры́лѣ
 в. не́кого члѣка ѿзма́мъ за не́кого ра́бота та_мѣ_та́` зѣме.
 г. За́радѣ то́ва_ти_се мо́ли да_ца́рѣваш на́_на́ .
 д. Ъ́то_ти_се поклони́х'_мѣ си́чки те́вѣ́ .
 е. за́срамѣ_се сегá ѿ_мѣне́ що_ти́_се мо́ли́ .

6. Хипотеза

Наблюденията, представени в настоящата студия, и приведенният материал илюстрират редица хипотези в езиковедската литература, включително за наличието на „втора“ позиция в старите индоевропейски езици, както и за словоредата в клитичната група в славянските езици, в който най-високо са дискурсните клитики, след които следват винителната и дателната, като дателната предхожда винителната в рамките на клитичната група. Първата позиция в изречението може да е заета от именна фраза (подлог, пряко или непряко допълнение), обстоятелствено пояснение (наречие, предложна фраза), комплементизатор, относително местоимение.

Приведеният материал илюстрира процеса на реструктуриране на местоименната система, който преминава през етапи на разширяване на функциите на някои местоименни форми и отпадане на други. Това обогатяване на системата на (местоименните) клитики вероятно е довело и до отпада-

не на същинските изреченски клитики. В същото време обстоятелството, че местоименните клитики често изразяват и аргументи на глагола (ако не са притежателен модификатор в именната фраза), вероятно е изиграло роля и за постулираното пререструктуриране на клитиките от изреченски в приглаголни.

Наблюденията върху разночетенията, колебанията в конструкциите и запазването на определени модели поставят във фокуса на вниманието въпросите за характера на т.нар. втора позиция, каква е нейната структура, какви са елементите, които я запълват, и какви са механизмите, които се използват – и дали всъщност не може да се предположи, че различните клитики е възможно да заемат различни позиции – втора изреченска (при дискурсни клитики и дателните, особено онези, за които са възможни колебания в интерпретацията – между аргументна към глагола и притежателна към името) и приглаголна (за винителни клитики, които изразяват (само) глаголни аргументи).

Литература

- Андерсън 1992:** Anderson, S. R. *A-morphous morphology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Андерсън 2005:** Anderson, S. R. *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Вакернагел 1892/2009:** Wackernagel, J. *Lectures on Syntax. With Special Reference to Greek, Latin and Germanic*, Translated and edited with notes and bibliography by David Lanslow. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Вечерка 1989:** Večerka, R. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax*. Freiburg, 1989.
- Гълъбов 1950:** Гълъбов, Ив. За члена в българския език. – *Известия на народния музей – Бургас*, 1950, т. 1, с. 175–217.
- Димитрова 2008:** Dimitrova, Tsvetana. *The Old Bulgarian Noun Phrase: Towards an Annotation Specification*. Trondheim: NTNU, Det historisk-filosofiske fakultet, 2008.
- Димитрова-Вълчанова 1995:** Dimitrova-Vulchanova, M. Clitics in Slavic. – *Studia Linguistics*, 49, pp. 54-92.
- Димитрова-Вълчанова 1998:** Dimitrova-Vulchanova, M. Are Bulgarian pronominal clitics in the Wackernagel position? *Meddelelser*, 80. Oslo: Slavisk-Baltisk Avdeling, Universitet i Oslo, 1998, pp. 7-23.
- Димитрова-Вълчанова, Вълчанов 2010:** Dimitrova-Vulchanova, M., V. Vulchanov. An article on the rise: Contact-induced change and the rise and fall of N-to-D movement. – In: *Continuity and Change in Grammar*. Amsterdam: John Benjamins, 2010, pp. 335-354.
- Димитрова-Вълчанова, Вълчанов 2011:** Dimitrova-Vulchanova, M., V. Vulchanov. An Article evolving: The case of Old Bulgarian. – In: *Grammatical Change. Origins, Nature, Outcomes*. Oxford: Oxford University Press, 2012, pp. 160-178.
- Димитрова, Бояджиев 2014:** Dimitrova, T., A. Bojadziev. Historical corpora of Bulgarian language and second position markers. – In: *Proceedings of the First International Conference Computational Linguistics in Bulgaria*. Sofia: Institute for Bulgarian Language, 20, pp. 55-63.

- Дуриданов, ред. 1991:** Дуриданов, Ив. *Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*. Под. ред. Ив. Дуриданов. София: Издателство на БАН, 1991.
- Иванчев 1980:** Иванчев, Св. Третоличното местоимение в старобългарски език. – В: *Sbornik praci Filozoficke fakulty Brnenske univerzity. Studia minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*. A 28. Brno, 1980, pp. 91-98.
- Заимов, Капалдо 1982, 1983:** Заимов, Й., М. Капалдо (ред.) *Супрасълски или Ретков сборник*, т. 1 (1982), т. 2 (1983), София: Издателство на БАН, 1982, 1983.
- Зуики 1977:** Zwicky, A. M. *On Clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1977.
- Зуики 1985:** Zwicky, A.M. Clitics and particles. – *Language*, 1985, vol. 61, No. 2, pp. 283-305.
- Зуики, Пулъм 1983:** Zwicky, A.M., G.K. Pullum. Cliticization vs. Inflection. – *Language*, 1983, 59, No. 3, pp. 502-513.
- Клаванс 1995:** Klavans, J. L. *On Clitics and Cliticization: The Interaction of Morphology, Phonology, and Syntax*. New York: Garland Publications, 1995.
- Кръпова, Димитрова 2015:** Крарова, I. T. Dimitrova. The genitive-dative syncretism in the history of Bulgarian. Towards an analysis. – *Studi Slavistici*, XII (2015), pp. 181-208.
- Минчева 1964:** Минчева, А. *Развой на дателния притежателен падеж в историята на българския език*. София, 1964.
- Мирчев 1963:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: ДИ „Наука и изкуство“, 1963.
- Младенова 2007:** Mladenova, O. *Definiteness in Bulgarian: Modelling the Processes of Language Change*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2007.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Издателство на НБКМ, 2013.
- Мусафия 1888:** Mussafia, A. Enclisi o proclisi del pronome personale atono quale oggetto. – *Romania*, 27, pp. 145-146.
- Нестле 1904:** Nestle, E. *Novum Testamentum Graece*. 1904.
- Панчева 2005:** Pancheva, R. The Rise and fall of second-position clitics. – *Natural Language & Linguistic Theory*, 2005, Vol. 23, Issue 1, pp. 103-167.
- Робъртс 2010:** Robert, I. *Agreement and Head Movement: Clitics Incorporation and Defective Goals*. MIT Press, 2010
- Скривенер 1894:** *Scrivener's Textus Receptus (1894): With Morphology*, prepared by M. A. Robinson. Bellingham, 2002.
- Тишева 2001:** Тишева, Й. Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките. – В: *Българският език през XX век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, Изд. „Пенсофт“, 2001, с. 64–70.
- Тотоманова 2012:** Totomanova, A.-M. Digital Presentation of Bulgarian Lexical Heritage Towards an Electronic Historical Dictionary. – *Studia Ceranea*, 2012, 2, pp. 221-232.
- Тотоманова, Ганева 2014:** Тотоманова, А.-М., Г. Ганева. Писменото наследство и информационните технологии. – В: *Писменото наследство и информационните технологии El'Manuscript-2014. Материали от V международна научна конференция Варна, 15–20 септември 2014 г.* София, Ижевск, 2014, с. 171–173.

- Тоблер 1875:** Tobler, A. *Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik. Erste bis fünfte Reihe*. Leipzig: S. Hirzel, 1875.
- Франкс, Кинг 2000:** Franks, S., T. H. King. *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Хауге 1976:** Hauge, K. R. The Word Order of Predicate Clitics in Bulgarian. – *Meddelelser*, 10. Oslo: Slavisk-Baltisk Avdeling, Universitet i Oslo, 1976.
- Чомски 1998:** Chomsky, N. Minimalist Inquiries: The Framework. – In: *MIT Occasional Papers in Linguistics*, 15. (= R. Martin, D. Michaels, & J. Uriagereka (eds.). *Step By Step: Essays In Syntax in Honor of Howard Lasnik*. Cambridge: MIT Press, 2000, pp. 89-155).
- Ягич 1879:** Jagić, V. *Quattor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Berlin, 1879 (repr. Graz 1954).
- Ягич 1883:** Jagić, V. *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*. Berlin-SPb, 1883 (repr. Graz 1960).

Гл. ас. д-р Цветана Димитрова
Секция за компютърна лингвистика
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
cvetana@dcl.bas.bg

Tsvetana Dimitrova, PhD
Department of Computational Linguistics
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bldg. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
cvetana@dcl.bas.bg